

Mövzu 3: Uşaq psixologiyasının yaranması və inkişafı.

Plan:

- 1. Uşaq psixologiyasının fəlsəfi – psixoloji inkişaf mərhələsi.**
- 2. XVIII – XIX əsrlərdə uşaq psixologiyasının inkişafı**
- 3. XX əsrdə uşaq psixologiyasının inkişafı.**
- 4. Azərbaycanda uşaq psixologiyası elminin müstəqil elm kimi formalaşması.**

Ədəbiyyat:

1. Əmrahli L., N.Rzayeva, “Uşaq psixologiyası”, Bakı, 2010.
2. Əmrahli L. Məktəbə hazırlığın psixodiyagnostikası, Bakı, nərgiz, 2006.
3. Ə.Ə.Qədirov, N.Xəlilov “Yaş psixologiyası”, Gəncə,1999,(381s.)
4. N.Çələbiyev “Uşaq psixologiyası”, Bakı, 2005
5. Əlizadə Ə.Ə.Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi.Bakı.,1986
6. Əlizadə Ə.Ə. Təxəyyül.Bakı.,2006
7. .Qaralov Z.İ.Tərbiyə 3 cilddə.Bakı.,2003
8. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası.Bakı.,”Nurlan”,2006
9. Валлон А. Развитие ребенка. М.: Гос.Изд. 1956
10. Венгер Л.А., Пилюгина З.Г. Воспитание сенсорной культуры ребенка. М.: Просвещение, 1988

1. Uşaq psixologiyasının fəlsəfi-psixoloji inkişaf mərhələsi (qədim dövrlər və eranın orta əsrlərinə qədər)

Psixologiyanın digər sahələri kimi gənc olmasına baxmayaraq uşaq psixologiyasının tarixi qədimdir. Psixoloji fikrin inkişafı tarixinin tədqiqatçıları da insanın uşaq psixologiyasına münasibətini qədim dövrlərlə əlaqələndirilir. Belə ki, qədim dövrlərdə, hələ yaş dövrü mərhələsində insanlar primitiv formada da olsa uşaqların normal psixi inkişafını təmin etmək üçün onların tərbiyəsi ilə məşğul olurdular.

Türkdilli soyların mifologiyasında kosmoqonik cisimlər təbiət hadisələri ilə yanaşı uşağın ruhi aləminə münasibət də mühüm yer tuturdu. E.V.Subbotski bütün qədim xalqlar üçün ənənəvi olan münasibəti belə izah edir ki, qədim insanların gözündə uşaq tamamilə başqa varlıq olmuşdur. Bizim üçün tərbiyə prosesində təsir mərkəzi uşağın özü deyil, onun ruhudur və ona təsir göstərmək lazımdır. Bu təsir adi deyil, fəvqəltəbii, sehirlə vasitələrlə olmalı idi.

Həqiqətən də dünya xalqlarının inkişaf tarixinə nəzər saldıqda dini-mifik inanclarla bağlı uşaqlara qarşı yalnız qayğılı. Humanist münasibət olmayıb. Qədim mədəniyyətlərdən bu günə qədər gəlib çatmış, yazılı və şifahi mənbələrdə uşaqlarla bağlı icra olunan ayinlərdə onlara qarşı amansız, qəddar münasibət nəzərdən yayınmır. Bu ayinlər uşağı sehirləmək, güc vermək, qorxunc ruhlardan qorumaq üçün işgəncə verməkdən tutmuş onların öldürülməsinə qədər müxtəlif məzmununda olmuşdur.

Məsələn, qədim Yunanıstanda spartalılar zəif, çəlimsiz doğulmuş uşaqları sıldırım qayalardan atarmışlar. Avstraliya, Afrika və Amerikanın qədim tayfaları ən güclü, çevik uşaqları aallahlara qurban verirlərmiş. Belə ayinlərdə öldürülmə müxtəlif formalarda aparılırdı. Məsələn, İslam dininin yayılmasına qədər Yaxın Şərqdə yeni doğulmuş qız uşaqları diri-diri torpağa basdırılırmış. Bu barədə “Qurani-Kərimdə ”yazılır: “ Ya Peyğəmbər, mömin qadınlar övladlarını öldürməyəcəkləri barədə sənə beyət etmək üçün, yanına gəldikləri zaman onların beyətini qəbul et”²

Uşaq folklorunun müxtəlif janrlarında da yaş psixologiyasına uyğun olaraq onların əxlaqi etik, mənəvi kamilləşməsi: qavramnın, dərkətmənin xüsusiyyətləri, nitqi anlama, emosionallıq, iradə vəs. cəhətlər öz əksini tapıb.

Xalqın folklor nümunələrində tərbiyə prosesində uşaqların yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması məsələsi önə çəkilir.

Bir yaşında çiçəyə bənzər idim
 Yaşarımda dörd ayaqlı yeridim
 İki yaşda su istərəm içərəm,
 Bacı-qardaş bir-birindən seçərəm
 Üç yaşında döndüm açılmış gülə
 Açılmayan dilim döndü bülbülə
 Dörd yaşında ovsarımı çeynərəm
 Bir saatda bir yerdə dincəlmərəm
 Beş yaşında coşub daşib qaynadım
 Altı yaşda yaşdaşım ilə oynadım
 On dördündə sevda yenər başına
 On beşində cahan girər dişuna

Bu fikirlərdə aydın olur ki, uşaqlıq dövrünün hər mərhələsi özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilir.

1 yaş (çağalıq dövrü)-çiçəyə bənzədilir.

3 yaş (körpəlik dövrü)-gülə bənzədilir

4-5 yaş bülbülə- fəaliyyət dairəsi genişlənir.

14-15 yaş – cinsi yetişkənlik mərhələsinin xüsusiyyətləri göstərilir.

XII yüzillikdə Azərbaycan psixoloji fikrində yaş xüsusiyyətləri mahiyyətə yeni məsələ idi. Bu dövrdə N.Gəncəvi, M.Füzuli, Ş.Xətai, Q.Təbrizi və b. əsərlərində uşaq psixologiyası və yaş dövrləri ilə bağlı məsələlərə rast gəlmək mümkündür.

N.Gəncəvinin bu məsələləri ayırd etməsi dünya psixologiyası tarixində əlamətdar hadisə kimi dəyərləndirilməlidir. “Xəmsə” də anadan olandan yüz yaşına qədər insanın yaş xüsusiyyətlərinin ümumi xarakteristikası verilir. Ayrı-ayrı yaş dövrləri: ғıdakı kimi izauşaqlıq, gənclik, yetkinlik, qocalıq, və ahıllıq yaş dövrləri genibş səciyyələndirilir. Onları aşağıdakı kimi izah etmək olar:

1 yaş: Xosrov (körpə uşaq) beşiyi tərkdən yeriməyə başlayır. Caaahan ona öz canında yer verir.

5 yaş: eləki beş yaşa catdı, nə görsə, baxıb hər bir kəsdən ibrət götürürdü.

7 yaş: yeddinci ilə ayaq qoyan zaman gözəlliyi ilə güllərə müşk saçdı.

Nizamini 5-7 yaş müasir terminlərlə desək senzitiv yaş dövrü sayırdı. Yeniyetməlik yaş dövrünü o, 14-15 yaşında səciyyələndirirdi: “Xosrovun o günlər ki, yaşı on dördü aşdı, biliyinin quşu qol-qanad açdı, könlündə hər şeyə marağ oyandı, dünyada yaxşını yamanı qandı”.

M.Füzuli uşaqların ailə münasibətlərini inkişafı prosesində əsas götürür. O, valideyni meyvə ağacına, uşağı isə onun barına bənzədərək yazır:

“Meyvə ağacdən incədir, ətri zayadədir,

Olmaz ağacda meyvədəki ətir, biguman”.

Göründüyü kimi Azərbaycan klassiklərinin psixoloji fikirlərində psixika “Ruhu aləm” kontekstindən izah edilir.

N.Tusi “Əxlaqi Nasiri” əsəri uşağın psixi inkişafında tərbiyə mühütünün rolunu aydınlaşdırır. Burada valideyn- uşaq münasibəti, tərbiyənin qoyuluşu ona təsir göstərən amillər, mənəvi təkmilləşmə yolları nasibəti, tərbiyənin qoyuluşu ona təsir göstərən amillər, mənəvi təkmilləşmə yolları geniş şərh edilir. N.Tusi uşaqlar üzərində aparılan müşahidələrdə belə bir qənaətə gəlir ki, onların hərəsində öz məcazlarına uyğun hallar təzahür edir. Ona görə də bəziləri xeyirxah, bəziləri bədxah olurlar. Nəsihət, məsləhət, təlim-tərbiyə ardıcıl olsa və ədalətli tənbehlə əlaqələndirilsə nəticəsiz qalmaz.

2. XVIII – XIX əsrlərdə uşaq psixologiyasının inkişafı.

Elmi psixologiyanın meydana gəlməsi XIX əsrlə, 1879-cu ildə Almaniyanın Leypsiq şəhərində V.Vundt tərəfindən yaradılmış psixologiya laboratoriyası ilə əlaqələndirilir. Psixologiya elminin yaranmasında fizika, fiziologiya, o cümlədən biologiyanın böyük rolu olmuşdur. Belə ki, həmin elmlər tərəfindən əldə edilmiş faktlar psixi inkişafın qanunauyğunluqları, psixikanın fizioloji quruluşu ilə bağlı ilk elmi dəlillər irəli sürülmüşdür. Bununla belə, uşaq psixologiyasının elminin tarixi bu dəlillərlə deyil, XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq tədqiqatçılar tərəfindən işlənmiş müşahidə gündəlikləri ilə bağlı idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, təbiət elmləri içərisində uşaq psixologiyasının yaranmasına təsir göstərənən mühüm sahə biologiyadır. Bu mənada Ç.Darvin və J.Lamarkın əsərlərinin əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. Belə ki, canlı orqanizmin təkamül nəzəriyyəsi və bu nəzəriyyənin psixi inkişafa nə dərəcədə tətbiq olunması, bütün bunların

nəticəsində yeni tədqiqat metodu olan genetik metodun yaranması uşaq psixologiyası elminin meydana gəlməsi üçün əlverişli imkan yaratdı.

Bu imkanlar sayəsində tədqiqatçılarda uşaqlığın müxtəlif dövrlərində psixikada baş verən dəyişmələri öyrənmək, müqayisə etmək marağı oyandı. Aparılan müşahidələri təhlil etmək üçün nəticədə “müşahidə gündəlikləri” tərtib olunmağa başlandı. Bu sırada J.J.Russo, Ç.Darvin, T.Tideman, V.Preyer, V.Ştern, V.Bexterev və b. öz uşaqları üzərində apardığı müşahidələr uşaq psixologiyasının inkişaf tarixində mühüm mərhələni əhatə edir.

XVIII əsr uşaq psixologiyasının inkişaf tarixində J.J.Russo, H.Pestalotsi, V.N.Tatişev, N.Novikov və b. xidmətləri olmuşdur. J.J.Russo (1712-1778) uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərini tədqiq edərək belə fikir irəli sürmüşdür ki, onların psixikasının yaşlı adamlardan fərqlənən özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Buna görə də uşaqların inkişafına müdaxilə etmək olmaz.

H.Pestalotsi(1746-1827) isə uşaqların yaşlıların nəzarəti altında müntəzəm tərbiyə edilməsinə, inkişafının izlənməsinə böyük əhəmiyyət verir.bu məna da o, öz uşağı üçün müşahidə gündəliyi tərtib etmiş, burada psixikanın inkişafı ilə bağlı öz mülahizələrini bildirmişdir.

XVIII əsr uşaq psixologiyasının inkişafı tarixində alman alimi T.Tidemanın mühüm rolu var. Uşaqların psixi inkişafı ilə bağlı ilk təcrübələr də T.Tideman tərəfindən təşkil edilib.O, öz dövrü üçün sistemli müşahidə gündəlikləri tərtib etmiş, uşaq psixologiyası dərslisinin tərtibində fəallıq göstərmiş və nəşr etdirmişdir. Bu əsərlərdə uşaqların psixofizioloji inkişafı, tərbiyəsi, əqli fəaliyyətləri öz əksini tapırdı.

Bu məqsədlə T.Tideman anadan olandan 3 yaşına qədər bir uşağın psixi inkişafı ilə bağlı sistemli müşahidələr apararaq qeydlər etmişdir. Həmin qeydlər əsasında 1787-ci ildə T.Tidemanın “Uşağın ruhi qabiliyyətləri və onların inkişafının müşahidəsi” adlı əsəri nəşr olunmuşdur.

Uşaq psixologiyası sahəsində yazılmış ilk əsər alman fizioloqu **V.Preyerin (1841-1897)** 1881-ci ildə yazdığı «Uşağın ruhu» adlı ⁵ əsəridir. O, bu əsəri ilə uşaqların psixi inkişafının öyrənilməsi sahəsində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Preyer bu əsəri yazmaq üçün uşağın inkişafı üzərində çoxillik müşahidələr aparmış, uşaq ruhunun inkişafı haqqında ənənəvi empirik- assosiativ baxışlara son qoymuş və qeyd etmişdir ki, uşağın ruhu heç də şəxsi təcrübə vasitəsilə üzərinə hər şey yazmaq mümkün olan «ağ

lövə» deyildir. O, özünün bu kitabını «uşaq ruhunun heroqrifləri» nə açar axtarmaq cəhdi adlandırmışdı. V.Preyerdən sonra uşağın psixikası üzərində sistematik müşahidələr aparmaq təşəbbüsləri genişlənməyə başladı.

XIX əsr rus tədqiqatçısı, ixtisasça nevroloq olan V.M.Bexterev özünün yaş yarımliq oğlu üzərində müşahidələr aparmışdır. O, emosional reaksiyaların siyahısını tərtib etmiş, fərd, şəxsiyyət və fərdiyyət anlamları ilə bağlı dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür. Bu məqsədlə Bexterev psixografik təsvirləri istifadə edərək şüur və şüuraltı ilə bağlı informasiyalar əldə etmişdir.

Beləliklə aydın olur ki, uşaq psixologiyasının elmi inkişaf mərhələsi müşahidə gündəliklərinin işlənməsi ilə bağlı olmuşdur. Bu gündəliklərdə uşağın psixi həyatı ilə bağlı hər bir hərəkət qeyd edilirdi.

Uşaq psixologiyasının inkişafında böyük xidmətləri olan və zəngin irs qoyub getmiş dünya şöhrətli alimlərdən biri rus pedaqoq və psixoloqu **K.D.Uşinski**dir. (1824-1871). Onun tədqiqatlarının böyük bir hissəsi uşağın psixikasının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. K.D.Uşinski insanın bitkin psixoloji konsepsiyasını yaratmağa cəhd göstərmiş, təlim fəaliyyətində hafizə, diqqət, nitq, təfəkkür, hisslər və digər psixi proseslərin əhəmiyyətini elmi cəhətdən əsaslandırmışdır. Onun əsərlərində ana dilinin şüurlu mənimsənilməsinin zəruriliyi, nitqlə təfəkkürün bir-birilə ayrılmaz surətdə bağlı olan vahid bir proses olması fikri diqqəti xüsusilə olaraq gəlb edir. Çoxcəhətli vərdiş və adətlərin fundamental əsaslarını yarımreflekslərdə görə Uşinski onların təlim və tərbiyə prosesində əhəmiyyətinə geniş yer verirdi. O, adətləri «mənimsənilmiş refleks» adlandırılmış və qeyd etmişdir ki, xeyirli adətlər insanın özünün öz sinir sisteminə qoyduğu mənəvi kapitaldır. Dahi pedaqoq olan Uşinski qabaqcıl pedaqogikanın vəzifəsini mexaniki, sxolastik təlimi aradan qaldırmaqda, fiziki, mənəvi və əqli inkişafı təbii-elmi əsaslar üzərində qurmaqda görürdü.

XIX əsrin sonunda uşaq psixologiyasının inkişafı bir sıra yeniliklərlə xarakterizə olunur. Həmin dövrdə V.Vuntun Almaniya, S.Xollun Amerikada yaratdıqları eksperimental laboratoriyalar uşaq psixologiyası sahəsində bir sıra yeni tədqiqatların aparılmasına və yeni yanaşmaların meydana gəlməsinə zəmin yaratdı. Bu laboratoriyalarda işlənmiş eksperimental metodikalar əsasında uşaq psixikasının inkişaf dinamikasını öyrənməyə imkan verən zəngin tədqiqat materialları toplandı.

S.Xoll uşaqların psixi inkişafını biogenetik qanunlar kontekstində şərh edirdi. Uşaqların yaş xüsusiyyətləri haqqında onun fikirləri maraqlıdır. Xolla görə uşaqlara ibtidai instinktlərini yaşamaq imkanı vermək lazımdır. S.Xoll ilkin uşaq oyunlarını ibtidai insanların ov instinktlərinə bənzədir, yeniyetmə oyunlarını isə hindu qəbilələrinin həyat tərzinin törəməsi hesab edirdi.

S.Xoll bütün tədqiqatlarında genetik imkanlara üstünlük imkanlara üstünlük verirdi. Bu tədqiqatçı bildirdi ki, yaş mərhələlərində uşaqların sinir sistemli inkişafına diqqət yetirmək lazımdır. Hansısa inkişaf mərhələsini keçməməsi uşaqda psixi ləngiməyə səbəb olur. Uşaq bu inkişaf mərhələlərini hansısa formada keçməlidir.

Eksperimental metodikalar əsasında çoxlu tədqiqat materialları toplayan C.Xoll 1904-cü ildə özünün «**Gənclik**» adlı əsərini yazır.

S.Xoll uşaqlarla bağlı bir sıra elmlərin: psixologiya, fiziologiya, pediatriya, pedaqogikanın mərkəzində **pedalogiya** elminin olması ideyasını irəli sürmüşdür. Pedalogiya elmi uşağın psixi inkişafı, sağlamlığı, münasibətləri, valideynlərin, ailənin vəziyyəti və s. bağlı bütün problemləri özündə birləşdirir.

S.Xollun bu konsepsiyası pedaqogika və psixologiya elmlərinin inkişafında xüsusi mərhələni əhatə edir. Bu nəzəriyyənin köməyi ilə pedaqoji sahədə problemlərlə üzləşən insanlar faydalanmışlar. S.Xoll belə hesab edirdi ki, xeyli uşaq inkişaf prosesində cəmiyyətin tarixi inkişaf mərhələlərini təkrarlayır. Bu mənada o, rekapitulasiya (təkrarlama) ideyasını irəli sürmüşdür.

Fransız alimi A.Bine də (1857-1911) eksperimental uşaq laboratoriyası açaraq orada psixodiagnostik metodların köməyi ilə uşaq qabiliyyətləri, psixi və fiziki xüsusiyyətləri öyrənirdi. Həmkarı T.Simonla birlikdə A.Bine oliqofren uşaqların yardımçı məktəblərdə fəaliyyəti üçün metodikalar hazırlamışlar. A.Binenin “Uşaqlar haqqında müasir ideyalar”, “Uşaqlarda əqlin ölçülməsi” kimi əsərləri uşaq psixologiyasının inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Çünki həmin əsərlər uşaqlarda əqli inkişafın eksperimentlər yolu ilə öyrənilməsinə imkan yaratdı. Nəticədə bu sahədəki tədqiqatların əhatə dairəsi genişləndi.

Uşaq psixologiyası problemlərinin həllində İsveç psixoloqu E.Klapared (1873-1940) də uşaq psixologiyasının inkişaf tarixində mühüm mövqe tutur. E.Klapared uşaq psixologiyası ilə bağlı özünəməxsus tədqiqatların müəllifi hesab olunur. O, Meymanla

birgə 3 yaşından yuxarı uşaqlar üçün psixi inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədilə testlər tərtib etmiş, eyni zamanda “Uşağın psixologiyası və eksperimental pedaqogika” adlı əsər yazmışdır.

Bu əsərdə E.Klapared uşaqları hər tərəfli öyrənməyi, onların xarakterini, davranışını, şəxsiyyətini formalaşdırmaq məqsədi ilə əməyə, fəaliyyətə maraqlı olmalarını təmin etməyi zəruri sayırdı. Uşaqların davranışına xüsusi əhəmiyyət verən Klapared bu prosesdə maraqlı, motiv və tələbatlara üstünlük verirdi. Uşaqlarda təfəkkürün ilkin ümumiləşdirmələrinin, oxşar və fərqli cəhətlərin dərk edilməsinin **sinkretik** (bitişik) təbiətə malik olması haqqında elmi müddəa uşaq psixologiyası tarixində ilk dəfə E.Klaparedə məxsusdur. O, bunu uşaq təfəkkürünün mühüm əlaməti sayırdı. Klapared psixi inkişafı təfəkkürlə eyniləşdirir, bunların ayrılmazlığını vurğulayırdı. Belə ki, psixi inkişaf əşyaların, şeylərin zahiri görünüşünün mənimsənilməsindən, sonra isə dərk olunmasına doğru inkişaf edir, hansı ki, bu təfəkkürün inkişafının təzahürüdür.

Uşaq psixologiyası məsələləri XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyində də təhlil olunur.

Bu sahədə A.Bakıxanovun yaratdığı fəlsəfi-psixoloji irs zəngindir. A.Bakıxanovun görüşlərində təlim və tərbiyənin köməyi ilə uşaqların inkişafı fikri mühüm yer tutur. O dövrün tələblərinə uyğun olaraq xüsusi təlim metodları ilə tərbiyəyə üstünlük verir və bu sahədə istifadə olunan nəzəri materialın məzmun zənginliyini vacib hesab edirdi. Bu məqsədlə Bakıxanov “Təzkibül - əxlaq”, “Nəsihətnamə” kimi əsərlər yazmışdır.

M.F.Axundov uşaqların ləyaqətini alçaldan, mənəvi aləmini cılızlaşdıran təlim üsullarını pisləyirdi. Xüsusilə, Şərq dünyasında mövcud olan dini-təlim üsullarına qarşı çıxırdı: “Uşaqların tərbiyəsində çubuq və şillə vurmaq onların əxlaqını pozar, qorxaq və yalançı edər. Bu cür tərbiyədən sonra uşaqlardan böyüdüüyü vaxt nə kimi insanlıq, mərifət, yüksək hümmət və nəci əxlaq gözləmək olar?”.

XIX əsrin ortalarında elmi psixologiyanın intensiv inkişafı ilə bağlı olaraq dünyada yayılan “azad tərbiyə” ideyaları Azərbaycanın maarifçi-ziyalılarının da problemə münasibətində mühüm dönüş yaratmışdır. Bu ideyaların tərəfdarları S.Ə.Şirvani, M.Nəvvab, M.Talıbov, F.Köçərli, A.Səhhət, M.Ə.Sabir, Y.V.Çəmənəminli və b. idilər.

A. Səhhət uşaqların inkişafında yalnız tərbiyənin təşkli ilə kifəyətlənməyi nəticəsiz iş hesab edir. O hesab edirdi ki, bunun üçün uşağa normal mühit yaradılmalı, hər şey ahəngdar olmalıdır. Əks halda görülən işlər səmərəsizdir.

M.Ə.Sabir bu məsələləri daha təsirli vasitələrlə təbliğ edərək millətin qurtuluş yolunu uşaqların təhsilində və tərbiyəsində görürdü. S.M.Qənizadə “Körpə uşaqların tərbiyəsinə dair” əsərində uşağın ana bətnində inkişafı məsələlərinə toxunmuş, onların fiziki və psixi inkişafını vəhdətdə götürmüşdür. M.T.Sidqinin hekayələri uşaq tiplərinin təsviri və müqayisəli təhlilləri üçün zəmin mənbədir. F.Köşərlinin “Balalalara hədiyyə” əsərində uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri açıqlanmış, bu sahədə ailə, məktəb, cəmiyyətin rolu xüsusi vurğulanmışdır.

Y.V.Çəmənşəminli “Ana və analıq” kitabında uşağın kamilləşmə yolunu sistemli qaydada təhlil edir. Bu prosesdə ananın mühüm rol oynadığını göstərir: “Cismani tərbiyədən savayı uşağın ruhani və əxlaqi tərbiyəsi də var. Bu da uşaq ananın qucağında ikən başlanır. Əsl tərbiyə bundan ibarətdir ki, buna da ev tərbiyəsi deyilir”.

Göründüyü kimi, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində uşaq psixologiyası və yaş dövrləri məsələsi tipoloji kontekstdə özünəməxsus bir meyar – uşaqların əqli inkişaf səviyyəsi əsasında təhlil olunur. Tipoloji təhlil XIX əsr Azərbaycan psixologiyasında önəmli hədiyyə idi və onun dünya psixologiyası ilə inkişaf etdiyini göstərirdi.

Uşaq psixologiyası sahəsində aparılan bu tədqiqatlar bu elmin tarixində mühüm mərhələni təşkil edir. Bununla belə, həmin tədqiqatlar heç də elmə kiyət qədər inandırıcı elmi faktlar verə bilmirdi, çünki bu tədqiqatlarda əldə edilmiş nəticələr əsasən empirik metodlara əsaslanırdı.

Belə imkanlar yalnız XX əsrdə, uşaq psixologiyası laboratoriyalarının inkişafı ilə bağlı olaraq yarandı. Bu elə bir mərhələ idi ki, elmi psixologiyada yeni cərəyanlar (genşaltpsixologiya, bihevizm, psixoanaliz) yaranmış, yeni cihazların sayəsində daha ciddi dəlillər əldə edilmişdi. Bununla yanaşı, testlər metodunun sürətlə yayılması sayəsində yeni metodikalar hazırlanırdı. Bu metodikalar psixi inkişafın səviyyəsini ölçməyə imkan verirdi. Bütün bunlar XX əsrin əvvəllərində uşaq psixologiyasının inkişafında yeni mərhələ açmış oldu.

3. XX əsrdə uşaq psixologiyasının inkişafı.

XIX əsrin sonu XX əsrin I yarısında uşaq psixologiyası elmi J.Piaje, Z.Freyd, E.Torndayk, E.Dukheyim, E.Fromm, K.Xorni, V.Ştern, M.Mid, K.Byuler və b. Qərb mütəxəssislərinin tədqiqatları ilə zənginləşmişdir. Eyni zamanda rus psixoloqları

L.S.Vıqotski, A.R.Luriya, A.N.Leontyev, S.L.Rubinşteyn, D.B.Elkonin, A.V.Zaporojes, L.İ.Bojoviç və b.da uşaq psixologiyası elminin inkişafı sahəsində geniş tədqiqatlar aparmışlar.

XX əsrdə uşaq psixologiyasında aparılan tədqiqatlarda uşaqların psixi inkişafının əsas mənbəyi, bu inkişafı şərtləndirən amillərin izahı nöqtəyi-nəzərdən daha fərqli və müqayisəli mövqelər yaranmışdır.

Buna uyğun olaraq uşaq psixologiyası ilə bağlı bir sıra yeni yanaşmalar meydana gəlmişdir. Belə ki, bir qrup tədqiqatçı uşaqların psixi inkişafında tamamilə biogenetik, digərləri isə sosio-genetik amilləri əsas götürmüşlər.

XX əsr uşaq psixologiyası tarixində alman psixoloqu V.Şternin(1871-1938) özünəməxsus yeri var. O, «**Erkən uşaqlığın psixologiyası**» adlı əsərində psixi inkişafı ilə bağlı əsas nəzəri müddəanın mahiyyətini açmağa çalışmışdır. V.Ştern yazırdı ki, ruhi inkişaf heç də təbii olaraq verilmiş xüsusiyyətlərin təzahürü və xarici təsirlərin sadəcə olaraq mənimsənilməsi deyildir, əksinə, daxilən verilənlərlə inkişafın xarici şərtlərinin konvergeniyasıdır.V.Ştern konvergeniya dedikdə, psixikanın inkişafında iki amilin- **irsiyyət və mühitin qarşılıqlı təsirini** nəzərdə tuturdu. O, belə hesab edirdi ki, psixikanın irəliləməsi, irsən müəyyənləşdirilmiş inkişaf proqramı vardır və o, müəyyən edici rolə malikdir. Mühit bu inkişaf prosesində təbii, yəni irsi-genetik imkanların gerçəkləşməsi üçün şərait rolunu oynayır.

V.Ştern uşaqlarda nitqin formalaşması prosesini ardıcıl müşahidə edərək nitqin inkişafını mərhələlər üzrə bölmüşdür. Əsas mərhələ 1,5-2 yaşında uşaqların dərk etmə imkanına malik olması ilə bağlıdır.

V.Ştern, həmçinin müəyyən etmişdir ki, 4-5 yaşlı uşaqlar rəngləri adına görə deyil, bu rənglə bağlı obyektlərə görə fərqləndirir və tanıyırlar: mavi-səmanın, göy-dənizin, qırmızı-lalənin, sarı-limonun, yaşıl-zəminin rəngidir.

Uşaq psixologiyası tarixində məşhur simalardan biri də Avstriya psixiatri **Z.Freyddir** (1856-1939).Onun XX əsrin əvvəllərində yaratdığı ¹⁰**psixooanaliz** adlanan nəzəriyyə indi də öz aktuallığını saxlamaqdadır.Freyd belə bir qənaətə gəlmişdir ki, psixi inkişafda hər cür kənarə çıxma hallarının səbəblərini sinir sistemində, üzvi səbəblərdə axtararkən ilk növbədə şüurə, insanın şəxsi problemlərinə diqqət yetirmək lazımdır. O, belə hesab edirdi ki, bu problemlərin kökünü erkən uşaqlıq illərində axtarmaq lazımdır. Uşaq bunun

səbəbini anlamır və ona görə də bu təəssüratlar şüuraltı zonaya sıxışdırılır. Dərk edilməmiş həvəslər və sarsıdıcı iztirablar uşaqda müxtəlif nevrozların və xoşagəlməz narahatlıqların əsas mənbəyidir. Belə əzablardan ancaq terapiyanın xüsusi formaları vasitəsilə xilas olmaq mümkündür. Freyda görə, uşaq dünyaya anadangəlmə həvəs instinkti ilə gəlir. Böyüklərin cəzasından qorxan uşaq öz həvəslərini boğmalı olur. Uşaqda həvəs və reallıq instinktləri daim toqquşur, onlar daim münaqişə vəziyyətindədir.

Sonralar Z.Freydin inkişafı ilə bağlı ideyalarının əksinə çıxanlar da olmuşdur. Onlar neofreydizmin əsas nümayəndələri sayılan A.Adler, K.Xorni, E.Fromm, E.Erikson və b. idilər. Bu tədqiqatçılar insan psixikasının inkişafı və təşəkkülünə sosial şərait və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin təsir göstərdiyini iddia edirdilər.

K.Xorninin fikrinə görə, insandakı Z.Freydin bioloji hesab etdiyi bir sıra xəssələr (etibarsızlıq, mürtəcelik və s.) sosial cəhətdən şərtlənmiş olur. O, belə hesab edirdi ki, valideynlərin ədalətsizliyi uşaqlarda mənfi davranış formalarının meydana gəlməsinə səbəb olur.

E.Fromm(1900-1980) şəxsiyyətin təşəkkül amilini ictimai-iqtisadi şəraitdə görürdü. "Uşaqılıq və cəmiyyət" kitabında E.Fromm insan ömrünü 8 mərhələyə bölərək bu mərhələlərin "*epigenetik*" (doğulma, yaranma) prinsipinə görə müşayiət olunduğunu iddia edirdi.

XIX əsrin ortalarından etibarən uşaq psixologiyasında yeni, mütərəqqi tendensiyalar müşahidə olunur. Bu baxımdan psixoloqların Cenevrə məktəbinin yaradıcısı, genetik psixologiyanın əsasını qoyqan məşhur İsveç psixoloqu J.Piajenin (1896-1980) elmi psixoloji fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. Onun tədqiqatları əsasən uşaqların intellektual inkişafının öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

J.Piajenin fikrincə, uşaq doğulduğu andan spesifik daxili struktura malik avtonom, fəal və təbii məxluqdur. Onun fəaliyyəti ətraf xarici aləmlə determinləşmişdir. Məşhur psixoloq belə hesab edirdi ki, uşaqlarda tərəkürün inkişafı **sosiala qədərki** və **sosial** olmaqla iki mərhələyə ayrılır. Əvvəlcə uşaqda ¹¹**eqosentrik** tərəkürün təzahürləri yaranır və bu uşağın təbii-bioloji xüsusiyyətlərindən asılıdır, yaşlıların **rasional tərəküründən** fərqlənir. Uşağın tərəkürü altı-yeddi yaşlarından başlayaraq yaşlıların **nüfuzu, məcburiyyəti** və **əməkdaşlığı** sayəsində sosiallaşmağa başlayır. J.Piaje uşağın psixi inkişafında təlimin rolunu inkar etməsə də, onun həlledici rolunu da qəbul etmirdi. O,

qeyd edirdi ki, təlim uşağın intellektual inkişafının məzmununu və formalaşma mərhələlərinin ardıcılığını dəyişə bilməz, onu bir qədər ləngidə və ya sürətləndirə bilər.

Psixoloq intellektin inkişafının dörd mərhələsini qeyd etmiş və onların hər birini müfəssəl tədqiq etmişdir:

1. Sensomotor (uşağın doğulduğu andan 2 yaşa qədər)
2. Əməliyyataqədərki (2 yaşdan 7-8 yaşadək)
3. Konkret əməliyyatlar (7-8 yaşdan 11-12 yaşadək)
4. Formal əməliyyatlar (11-12 yaşdan 15 yaşadək).

Qeyd etmək lazımdır ki, uşağın intellektinin inkişafında onun fəaliyyətinə böyük əhəmiyyət verən J.Piaje bu fəaliyyətin nədən ibarət olduğunu, onun mahiyyətini açmamışdır. Faktiki olaraq o, fərdin təcrübəsindən asılı olmayan, avtonom şəkildə inkişaf edən sadə uyğunlaşma reaksiyalarını ön plana çəkmiş, perseptiv və intellektual proseslərin həmin reaksiyalar əsasında yarandığı qənaətinə gəlmişdir.

J.Piaje «Uşağın əxlaqi mühakimələri» (1924) adlı əsərində eksperimental yolla uşaqların mənəvi mühakimələrinin mahiyyətini öyrənərək geniş ümumiləşdirmələr aparmışdır. O, belə hesab etmişdir ki, uşaqlıq illərində mənəviyyatın iki forması mövcud olur. Birinci forma yaşlıların təhriki, qadağanları və göstərişləri əsasında yaranır, ikinci forma isə daha sonralar uşağın öz yaşlıları mühitində, onlarla qarşılıqlı münasibətlər və əməkdaşlıq zəminində təşəkkül tapır.

Uşaq psixologiyası problemlərinin yorulmaz tədqiqatçısı olan J.Piajenin qələmindən onlarla məşhur əsərlər çıxmışdır. Onların sırasında «Uşağın nitqi və təfəkkürü» (1923), «Uşaqda mühakimə və əqli nəticələr» (1924), «Uşağın dünya haqqında təsəvvürləri» (1926), «Uşaqlarda fiziki səbəbiyyət» (1927), «Uşaqlarda ədədin genezisi» (1941), «İntelektin psixologiyası» (1946) kimi fundamental əsərlər xüsusi yer tutur. Məşhur fizik A.Eynşteyn ötən əsrin 50-ci illərində J.Piajenin «Uşaqlarda idrak qabiliyyətlərinin formalaşması» adlı əsərinin əlyazmasını oxuduqdan sonra demişdi: «sən demə psixologiya fizikadan da çətin elm imiş».

Uşağın psixi inkişafına dialektik yanaşma baxımından diqqəti cəlb edən konsepsiyalardan biri mütərəqqi fransız psixoloqu **A.Vallon (1879-1962)** tərəfindən yaradılmışdır. O, uşağın psixi inkişafını yeddi əsas mərhələyə ayırmış, onlar arasında qarşılıqlı asılılıqları açıb göstərmişdir. A. Vallon qeyd edirdi ki, bu mərhələlərin hər biri

uşağın psixikasında baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinin nəticəsidir. Uşağın ontogenezdə inkişafı alimin fikrincə, aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. **Bətdaxili mərhələ:** Bu mərhələdə ruşeym ananın orqanizmindən tam asılı vəziyyətdədir.

2. **Hərəkəti impulsivlik mərhələsi.** (doğulduqdan 6 ayadək). Uşağın qidaya və hərəkəti fəallığa olan təlabatı spazmatik dartımlarda, çığırta, hərəkət və jestlərdə təzahür edir. Bu uşağın elementar şərti reflekslərinin formalaşması üçün baza rolunu oynayır.

3. **Emosional mərhələ.** (1 yaşdan 3 yaşadək) Bu zaman uşaq mimika və jestlərdən istifadə etməklə ətrafdakı adamlarla özünün qarşılıqlı münasibətlərini yaradır. Ağrı, qəzəb, simpatiya, məmnunluq hissələrinin xarici ifadəsi aşkar nəzərə çarpır. Uşağın ən sıx əlaqəsi ana ilə bağlı olur və onun inkişafını stimullaşdırır. Bu mərhələnin başlanması uşağın psixikasının formalaşması üçün çox vacib əhəmiyyətə malikdir.

4. **Sensomotor mərhələ** (1 yaşdan 3 yaşadək) Bu mərhələ uşağın diqqətinin ətraf aləmə yönəlməsi, yaxın sosial əhatə ilə qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşması, bələdləşmə refleksi, yerimə və nitqin meydana çıxması ilə xarakterizə olunur.

Personalizm mərhələsi (3yaşdan 5 yaşadək). Bu mərhələ üç yaşın böhranı ilə başlanır, uşaqda «mən» hissənin və hərəkətlərdə böyük müstəqillik cəhdinin yaranması ilə müşayiət olunur. Sonra uşaqda ətrafdakıların diqqət mərkəzində olmaq, başqa adamları yamsılamaq istəyi təzahür edir.

1. **Fərqlənmə mərhələsi** (6 yaşdan 11 yaşadək) Bu mərhələdə uşağın qarşılıqlı münasibətlər dairəsi genişlənilir. Kollektivdə o özünü həm azad, həm də asılı vəziyyətdə hiss edir. Bu yaşda uşaq fərqlənməyə çalışır, kollektivdə müəyyən yer tutmaq istəyi təzahür edir. Bu mərhələdə uşağın qarşılıqlı münasibətləri kimi, əqli qabiliyyətləri də inkişaf edir.

2. **Cinsi yetişmə və gənclik.** Bu şəxsiyyətin müvazinətsiz inkişafı ilə xarakterizə olunur. Psixikanın inkişafı aydın ifadəli ziddiyyətlərlə fərqlənir. Məhəbbət və nifrət, özünəinam və inamsızlıq, səmimiyyət və utancaqlıq kimi hissələr, həyat idealları davranışda real gücə malik olur. özünüdərketmə və özünüqiymətləndirmə inkişaf edir, psixologiya elmində uşaq psixoloqu kimi tanınan A.Vallon qeyd edirdi ki, bu mərhələlər ciddi surətdə ardıcıldır, müstəqildir və uşağın dialektik inkişafında mühüm rol oynayır.

Amerikan psixoloqu M.Mid (1901-1978) uşağın psixi inkişafında sosiomədəni

amillərin təsirini əsas götürürdü. O, müxtəlif xalqların mədəniyyətini öyrənərək göstərmişdir ki, hər bir xalqın mədəni dəyərləri, adət-ənənələri nəsildən-nəslə keçir. Bu mənada Mid 3 tip mədəniyyəti xüsusi qəd etmişdir:

1. Postfigurativ mədəniyyət. Bu mədəniyyətin əsas daşıyıcısı olan uşaqlar yaşlılardan öyrənir.
2. Konfigurativ mədəniyyət. Yaşlıların fəaliyyəti və münasibəti ilə bağlıdır. Uşaqlar mədəniyyəti yaşılardan öyrənir.
3. Prefigurativ mədəniyyət. Uşaqların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Böyüklər mədəniyyəti uşaqlardan öyrənir.

M.Mid qeyd edirdi ki, xalqın mədəni ənənələri, ailə münasibətləri, dəyərlər və s. məsələlər uşaqların yetişkənliyinə, özünüqiymətləndirməsinə, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərir. M.Mid bu sahədə tədqiqatlarını özünün “Mədəniyyət və varislik”, “Milli xarakterin tədqiqi” və s. əsərlərində ümumiləşdirmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin II yarısından Rusiyada da uşaq psixologiyası sahəsində sistemli tədqiqatlar aparılmışdır. Bu sahədə L.S.Vıqotskinin xidmətləri böyükdür. Sovet ideoloji sisteminin formalaşdığı həmin dövrdə psixologiya elminin nəzəri əsaslarının formalaşmasına böyük töhfə vermiş L.S.Vıqotski digər rus psixoloqları **A.R.Luriya** (1902-1977) və **A.N.Leontyevin** (1903-1979) iştirakı ilə birgə **psixikanın mədəni-tarixi inkişafı** nəzəriyyəsini yaratmışdılar. Bu nəzəriyyə psixikanın inkişafının bioloji amillərə bağlayan Qərb tədqiqatçıların mövqələrinin ziddinə olaraq meydana gəlmişdi. Marksist fəlsəfə mövqeyindən çıxış edən L.S.Vıqotski belə hesab edirdi ki, uşağın doğulması onun bioloji tip kimi mövcudluğunun sonudur və bu keyfiyyətcə yeni tip inkişafa - sosial inkişafa keçiddir. Burada körpənin həyatının şərti ona qulluq və tərbiyəni həyata keçirən başqa adamların fəaliyyətindən ibarətdir. Müasir psixologiyanın əsas anlayışlarından olan ali psixi funksiyalar haqqında ilk dəfə L.S.Vıqotski fikir yürütmüşdür.

L.S.Vıqotski psixi hadisələri “natural” və “mədəni” olmaqla 2 qrupa ayıraraq bildirir ki, “natural” proseslər genetik, “mədəni” proseslər sosial amillərin təsiri altında formalaşır. O göstərir ki, ali psixi funksiyalar əvvəlcə intropsixi (xarici), sonra intrapsixi (daxili) şəkildə təzahür edir. O, psixi inkişaf və təlimin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənərək “yaxın inkişaf zonası” ideyasını irəli sürmüşdü.

Uşaq psixologiyasının metodoloji məsələlərinə aydınlıq gətirməyə cəhd göstərən rus psixoloqu **S.L.Rubinşteyn (1889-1960)** özünün «Ünvanı psixologiyanın əsasları» adlı əsərində psixikanın formalaşması problemi üzərində ətraflı dayanmışdır. O, qeyd etmişdir ki, psixikanın inkişafının əsas qanunu «təlim və tərbiyənin uşaqların yetişməsi və inkişafını şərtləndirməsi və təmin etməsi» kimi formula edilməlidir. S.L.Rubinşteyn psixologiyada «şüur və davranış», «fəaliyyət» anlayışlarına aydınlıq gətirmiş və qeyd etmişdir ki, şüur və davranış konkret fəaliyyət formaları (oyun, təlim, sonra iş məhsuldar əmək) daxilində inkişaf edir. Bu fəaliyyət formaları vasitəsilə uşaq ətraf xarici aləmə fəal surətdə qoşulur. Uşağın psixi inkişafında başlıca amil olan əsas fəaliyyət formasını o «aparıcı fəaliyyət» anlayışında əks etdirmişdir. S.L.Rubinşteyn hər hansı yaş dövründə uşağın psixi inkişafında məhsuldar rol oynayan, onun psixi inkişafını təmin edən fəaliyyət formasını aparıcı fəaliyyət adlandırırdı.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Rusiyada uşaq psixologiyası sahəsində eksperimental tədqiqatlar geniş vüsət almağa başladı. Rus psixoloqlarından A.N.Mençinskaya, A.V. Zaparjets, A.A. Lyublinskaya, V.V. Davıdov, V.P. Zinçenko, V.S. Muxina, D.B.Elkonin, L.A.Venqer, L.İ. Bojoviç, A.Q.Xripkova, A.İ.Lipkina və bir çox başqaları uşaq psixikasının müxtəlif cəhətdən öyrənmək sahəsində uğurlu elmi nəticələr əldə edərək, uşaqların fəaliyyətinin səmərəli təşkili, təlim-tərbiyə proseslərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün mövcud pedaqoji təcrübəni qabaqlayan dəyərli təkliflər irəli sürmüşlər.

4. Azərbaycanada uşaq psixologiyası elminin müstəqil elm kimi formalaşması.

Azərbaycanda uşaq psixologiyası elminin müstəqil elm kimi formalaşması XX əsrin ortalarından başlamışdır. Bu sahədə ilk əsərlər o vaxtlar Azərbaycanda çalışan rus alimi A.Makovelski (1884-1968) tərəfindən yazılmış «Pedaloji» (1929) «Körpə uşaqların tərbiyəsi» (1940), «Təlim-tərbiyənin psixoloji əsasları» (1940) və s. ibarətdir.

XX əsrin 50-ci illərindən etibarən Azərbaycanada psixoloqların yeni nəsli yetişməyə başlamışdır. Bu sahədə gərgin əmək sərf etmiş **Ə.K. Zəküyev** (1888-1967) olmuşdur. Onun tədqiqatlarında uşaq psixologiyası məsələləri geniş yer tuturdu. «Uşağın diqqəti haqqında» (1935), «Hafizənin tərbiyə edilməsi» (1943), «Şagirdlərdə diqqətsizliyin səbəbləri haqqında» (1945), «Məntiqi təfəkkürün tətbiqi və tərbiyəsi haqqında» (1945) və

s. onlarla məqalələrində prof. Ə.K.Zəküev uşaq psixikasının ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmiş, həmçinin ilk milli psixoloqların hazırlanmasında gərgin əmək sərf etmişdir. Ötən əsrdə uşaq psixologiyası problemlərinin tədqiqində xüsusi rol oynamış görkəmli Azərbaycan psixoloqlarından biri olan **M.C.Məhərrəmov** (1909-1970) xüsusi yer tutur. Onun «Məktəblilərin iradəsini tərbiyə etmək haqqında»,(1953) «İradə tərbiyəsinin yolları» (1961) «Məktəblilərin xarakterini tərbiyə etmək haqqında» (1967) və s. kimi əsərləri bu cəhətdən diqqətə layiq tədqiqatlar kimi qiymətləndirilir. 70-ci illərdə uşaq psixologiyası sahəsində öz dəsti-xətti ilə seçilən alimlərdən biri professor **Ş.S.Ağayevdir. (1926-1975)**. Onun qələmindən çıxmış «Uşaqlarda mədəni vərdiş və adətlərin tərbiyə edilməsi» (1961) «Uşaq psixologiyası məsələlərinə dair» (1966) və s. kimi əsərlər psixoloqun sanballı tədqiqatlarındandır. Azərbaycan psixoloqlarının layiqli rüuməyəndəsi **Ə.S.Bayramov** XX əsr Azərbaycan psixologiya elminin inkişafına və milli psixoloqların hazırlanmasına layiqli töhfə vermişdir. Onun «Uşaqlarda məsuliyyət hissənin tərbiyəsi» (1962), «Uşaqlarda əxlaqi hisslərin tərbiyəsi» (1963), «Şagirdlərdə əqli keyiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri» (1967) və s. bir çox əsərləri uşaq psixologiyası elminə qiymətli töhfədir.

Böyük alim, istedadlı psixoloq **prof.Ə.Əlizadə** çağdaş Azərbaycan psixologiya elminin korifeyidir. Onun fundamental tədqiqatlarında uşaq psixologiyasının elmi- nəzəri və praktik problemləri üzvi bir vəhdət təşkil edir. Professor Ə.Ə.Əlizadənin tədqiqatları içərisində «Uşaqlarda diqqətin tərbiyə edilməsi» (1962), «Uşaqlarda kollektivçilik hissənin tərbiyə edilməsi» (1963), «Şagirdlərdə təxəyyülün inkişafı və tərbiyəsi» (1986) və s. onlarla monoqrafiyaları öz elmi dəyəri ilə diqqəti cəlb edir. Görkəmli psixoloqlardan professor M.Ə.Həmzəyevin «Kiçik yaşlı məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətləri» (1968), «Yaş və psixoloji psixologiyanın əsasları» (2000), professor Ə.Ə.Qədrirovun «Uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri» (1965), «Uşaqlarda idrak proseslərinin inkişafı» (1970), «Yaş psixologiyası» (İ.N.Məmmədovla birgə) 1986, professor Z.M.Mehdizadənin üç hissəli «Uşaq psixologiyası» (1982, 1984, 1988) dos.¹⁶E.M.Quliyevin «Kiçik məktəblilərdə idrak fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri» (1995), «Kiçik məktəblinin psixologiyası» (2003) və s. kimi əsərləri uşaq psixologiyası sahəsində faydalı tədqiqat əsərləri olub, ali məktəb tələbələrinin peşə hazırlığında faydalı mənbə rolunu oynamaqdadır.

